

Értelmezési lehetőségek és életműben elfoglalt pozíció.

Határ Győző: *Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára*

A dolgozat felépítése

1. Bevezetés és kérdésfelvetés
2. A Határ-életmű összefüggéseiről
 - a. Történeti és irodalomtörténeti kontextus;
 - i. A nyugati magyar emigráció és Magyarország viszonyának változása 1956-1989 között
 - b. A Határ-recepció alakulásáról a dolgozatban vizsgált regények tekintetében
 - i. A kritikai diskurzus megélénkülése: a Határ-regények kiadástörténete és recepciója az 1980-as években
3. Az *Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára* című regény helye az életműben
 - a. Keletkezési körülmények
 - b. A recepció életműre irányuló elrendezési kísérletei a dolgozatban vizsgált regények tekintetében
 - c. Összehasonlító elemzés: *Anibel*; *Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára*; *Pepito és Pepita*
 - i. Bevezetés a regényekhez
 - ii. Szövegszerveződés, regényszerkezet, arányok
 - iii. A regények mitikus dimenziója
 - iv. A korabeli atmoszféra és a történelmi kontextus megjelenése a regényekben
 1. A környezet
 2. A nyelvi megformáltság
 3. Korabeli figurák
 - v. „Az *Anibel* titka”
 1. *Anibel* és *Eumolposz*
4. Konklúzió
5. Bibliográfia

I. Bevezetés és kérdésfelvetés

Határ Győző (1914–2006) a magyar irodalom elismert, a századközép európai regénypoétikájának megújulásához kapcsolható, mégis viszonylag keveset elemzett alakja. Művei az egyetemi oktatásban ritkán kerülnek a figyelem középpontjába, s annak ellenére, hogy önálló kötetek is születtek róla,¹ jelenleg is érvényes a megállapítás, miszerint „prózájának irodalomtörténeti integrálása ... máig nem ment végbe.”² Mindez annak ellenére, hogy Buda Attila munkája eredményeként a szerző 1998-ig terjedő munkásságáról és kritikai recepciójáról átfogó bibliográfiával rendelkezünk.³ A Határ-életmű felemás befogadásában természetesen központi szerepet játszott emigrációba kényszerülése és a magyarországi olvasóközönségtől történt elszigetelése az államszocializmus időszakában.

Dolgozatomban Határ Győző emigrációt megelőző alkotói korszakának többszemponútú vizsgálatára vállalkozom. Terjedelmi korlátok miatt ezúttal Határ prózájára, elsősorban az 1946 és 1949, valamint 1953 és 1956 közötti időszakokban keletkezett regényeire szűkítem a fókuszot. A dolgozat fő célkitűzése, hogy egy, a Határ-recepcióban és a magyar irodalmi köztudatban kevésbé tárgyalt és ismert regényt, az *Eumolposz*, avagy a *hazudozás zsoltárát* elhelyezze az életműben. Elemzésem során az *Eumolposz* poétikai-stilisztikai jegyeit, tematikus-motivikus, valamint a szövegszerveződési módokat a szerző 1956 előtt írt regényeinek – *Heliáne*; *Anibel*; *Pepito és Pepita* – kontextusában kívánom vizsgálni. Kitérek arra is, hogy miért pont e regények összefüggéseiben tartom értelmezhetőnek és az életműben elhelyezhetőnek az *Eumolposzt*.

A dolgozat első részében – mielőtt rátérnék az *Eumolposzra* – vázolólok a regény születésének történeti-irodalomtörténeti és életműbeli hátterét, különös tekintettel az ún. „hároméves” irodalom időszakára és tendenciáira, az negyvenes évek végén bekövetkező kultúrpolitikai váltására, továbbá Magyarország és a nyugati magyar emigráció viszonyának alakulására. Úgy gondolom, hogy e kontextus szükséges Határ Győző életművének mélyrehatóbb vizsgálatához, az összefüggések közelebbi megértéséhez.

Az általam kijelölt téma azonban nem tanulmányozható Határ emigrációs szakaszának, illetve a nyolcvanas éveket követő „újráfelfedezés” időszakának – amikor az író művei fokozatosan kiadásra kerültek Magyarországon, Határ Győző pedig tulajdonképpen belépett a magyar

¹ G. KOMORÓCZY 1994; RUGÁSI 2000; G. KOMORÓCZY 2003; MOHÁCSI 2015.

² SCHEIN 2015, 860.

³ BUDA 1999.

irodalomba – vizsgálatba való bevonása nélkül, a dolgozatban ezeket az időszakokat a Határ-recepció kapcsán fogom érinteni.

II. A Határ-életmű összefüggéseiről

a. Történeti és irodalomtörténeti kontextus

A második világháborút követően rövid időn belül megindult az ország életének, így a magyar irodalom intézményrendszerének is az újjászervezése. Az irodalomtörténet az 1945 és 1948 (vagy 1946 és 1949) közötti átmeneti időszakot – Nemes Nagy Ágnes kifejezésével – „hároméves irodalom” szókapcsolattal jellemzi. „A kezdet, 1946 a civil kezdeményezések szabadságát, az új törekvések és önálló irodalmi (vagy más) koncepciók bejelentésének igényét és lehetőségét, a működő nyilvánosságot példázza. 1948-ban pedig megtörténik mindennek a visszavonása, a nyilvánosság körét a központi akarat és politikai érdek szabja meg.”⁴

A második világháború egyik legnagyobb ostromát Budapest szenvedte el 1944-1945 fordulóján.⁵ Az elhúzódó harcok megszűnése után a főváros romokban hevert, a háborút túlélőket az általános létbizonytalanság állapota – éhezés, járványok, munkaszolgálatra való elhurcolás fenyegetése – jellemezte, továbbá bizonytalanság a jövő tekintetében is: az országban a szovjet csapatok állomásoztak megszálló hadseregeként, nem lehetett tudni, hogy mi várható az ország sorsának további alakulása szempontjából. Az élet már február közepén újraindult igen nehéz körülmények között. A rend helyreállításának és az ország újjáépítésének egyik legfontosabb feltétele az új, központi hatalom létrehozása volt: 1945-ben koalíciós kormány alakult a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt részvételével. A hároméves időszakot alapvetően a kommunisták politikai hatalomátvételének folyamata határozta meg – erőfölényüket és helyzeti előnyüket a szovjet hadsereg biztosította –, ami az irodalom területének szovjetizálását is jelentette; e folyamat néhány általános jellemzőjére fogok kitérni a következőkben.

A háború és vele járó pusztítás tehát az irodalmi szférát is érintette, kezdve azzal, hogy sok író és irodalmár meghalt vagy fogságba esett a háború folyamán.⁶ Az infrastruktúra – például nyomdagépek, kiadói épületek – megrongálódása vagy pusztulása és a gazdasági nehézségek – például a papírhány⁷ – pedig azt jelentette, hogy alapjaitól volt szükség az irodalom

⁴ ERDŐDY 2007, 438-439.

⁵ SCHEIBNER 2014, 50.

⁶ STANDEISKY 1987, 5; SCHEIN 2015, 853; SCHEIBNER 2014, 97.

⁷ Erről bővebben: KALMÁR 1995, 1604; SCHEIBNER 2014, 51-56.

intézményrendszerének helyreállítására. A kezdeti időszakról és problémákról Ständeisky a következőket írja: „a könyvkiadás éledezett, a megjelenő néhány újság a kultúrával a művészetekkel még keveset foglalkozott, irodalmi művészeti folyóiratok kiadására ekkor még alig volt mód.”⁸ Az irodalmi intézményrendszer megszervezésének fontos részét képezték a folyóirat-alapítások, amelyek már a fenti problémák leküzdésének kezdetét jelezték, és a lassan kibontakozó irodalmi életre utaltak: a *Magyarok* 1945 áprilisában, a *Válasz* és az *Újhold* 1946-ban jött létre és adott publikálási lehetőséget az íróknak.⁹ A lapok mellett irodalmi körök, csoportosulások alakultak.

Az újjáéledő, kezdetben független irodalmi-kulturális nyilvánossággal és törekvésekkel párhuzamosan a kommunista vezetés megkezdte egy gyökeresen más hatalmi rendszer kialakítását, a folyamatban az irodalomnak kulcsszerepet szántak. Így az Magyar Kommunista Párt már a kiadók, nyomdák, papírkészlet birtokba vételével is igyekezett lépéselőnybe kerülni: a pártvezetők tudták, hogy a bizonytalan politikai helyzetben a propagandagépezet beindítása és működtetése, a könyvkiadás és -terjesztés – ami a várt anyagi haszon mellett az MKP számára olyan központi politikai törekvéseknek is a terepe volt, mint a népművelés és az élet minden területére kiterjedő ellenőrzés¹⁰ – a hatalomátvétel alapját jelentheti. Az kommunista vezetés politikáját a kultúra területén alapvetően az a központi elképzelés határozta meg, hogy az irodalmat – és a művészeteket – a párt szolgálatába kell állítani; a pártvezetés az irodalmat elsősorban propagandaeszköznek tartotta.¹¹ Az irodalom tehát kitüntetett, reprezentatív társadalmi szerepet kapott a szovjetizálás folyamatában és a kommunista vezetés művészetpolitikájának kialakításában.

Az 1945 utáni átmeneti időszak hatalmi és intézményi átalakulásának kommunista stratégiája fokozatosan ment végbe Magyarországon, a kezdeti lépésektől egészen a teljes struktúraváltásig, amint azt Kalmár *Történelmi galaxisok vonzásában* című munkájában bemutatja. Kalmár az átalakulás folyamatjellegét hangsúlyozza és kiemeli, hogy az MKP részéről a politikai (és kulturális) életet is egyrészt az óvatosabb taktikázás – aminek egyik jellegzetessége, hogy ebben az időszakban a kommunisták minden, az ország átszervezésére irányuló tevékenységüknek igyekeztek törvényes látszatot adni –, másrészt az ellenfelek politikai életből való fokozatos kiszorítása jellemezte. A kulturális intézményrendszer

⁸ STANDEISKY 1987, 6.

⁹ SCHEIN 2015, 853.

¹⁰ SCHEIBNER 2014, 61.

¹¹ Uo. 99.

átalakításának folyamatában elsőként a nagy intézményi struktúrákat szervezték át – így például a Népművelési Minisztérium felállítása és tevékenysége –, és csak ezután következett az „ún. alkotó értelmiséget közvetlenül érintő művészeti szerveződések áthangolása.”¹² Mindemellett lezajlott a pártérdekek számára nem megnyerhető írók, többek között Határ Győző kiszorítása a nyilvánosságból,¹³ az új kánon kijelölése, a reprezentáns alkotók mozgásterének meghatározása-korlátozása, továbbá a „művészértelmiség szigorúan centralizált integrálása és új művészeti szövetségekbe terelésük.”¹⁴

Az 1948-1949-re lezajló rendszerváltoztatás¹⁵ azonban nem mehetett volna végbe alkotmányos, törvényes keretek között. Az kulturális szféra átszervezésében is egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a megfélemlítéssel, politikai nyomásgyakorlással járó módszerek, amiket a kommunista vezetés a kulcspozíciók és intézmények megszerzése során alkalmaztak.¹⁶

Az 1947 és 1949 közötti rendszerváltoztatás a kommunisták hatalomátvételével zárult: a kultúra központi irányítás alá került, államosították a kulturális intézményrendszereket, betiltották a folyóiratokat és különféle művészeti csoportosulásokat, az irodalmi nyilvánosságot szovjetizálták.¹⁷ Kulcsár-Szabó Ernő kifejezésével a magyar irodalomban nem klasszikus korszakváltás, hanem a „folytonosság megszakítása” ment végbe.¹⁸ A megváltozott politikai-társadalmi viszonyok között az irodalomnak az új kultúrpolitikai vezetés által kijelölt helye és feladata lett.

Az 1946 és 1949 közötti időszakra Határ Győző a *De nobis fabula* című esszéjében reflektál,¹⁹ amiben viszonylag részletesen beszámol a háború utáni irodalmi élet megszervezésének kezdetéről és működéséről. Könyvkiadások megszaporodásával, fontos világirodalmi művek magyarra fordításával, és általában a nyugati irodalom Magyarországra való „behatolásával” jellemezi Határ a rövid ideig tartó demokrácia irodalmi életét. Írásában kirajzolódik, hogy milyen eseményeket (publikációk, világirodalmi művek lefordítása); csoportosulásokat (új lapok és a körjük szerveződő irodalmi körök, például az *Újhold* és az Európai Iskola); illetve

¹² KALMÁR 2014, 55-57.

¹³ SCHEIN 2015, 856.

¹⁴ KALMÁR 2014, 58.

¹⁵ GYARMATI 2011, 21-27.

¹⁶ Kalmár a Fészek Klub történetén mutatja be az általa „gerillaharcmodornak” nevezett módszert, Scheibner pedig a Szikra kiadó kezdeti kudarcos működéséből vont le hasonló következtetést. KALMÁR 2014, 58; SCHEIBNER 2014, 68.

¹⁷ SCHEIN 2015, 856.

¹⁸ KULCSÁR-SZABÓ 1993, 10.

¹⁹ HATÁR 1981.

törekvéseket (például Tardos Tibor kapcsán a szürrealizmus) tartott fontosnak a korszak tekintetében; hogyan látta körvonalazódni az magyar irodalmi élet és intézményrendszer struktúráját ebben az időszakban.

Határ életében a háború lezárását követő három év jelenti azt az időszakot, amikor Magyarországon élt és szabadon alkothatott, eleinte még művei kiadásának reményében. A kommunista pártelit azonban rövid időn belül felfigyelt rá és gondoskodott az író ellehetetlenítéséről; ekkor írt regényei közül kizárólag a *Heliáne* jelenhetett meg nyomtatásban – az is csak ideig-óráig kerülhetett forgalomba.

A *Heliánét* 1947 végén még kiadta a Magyar Téka, azonban már a *Csillagban* megjelent, Király István által jegyzett „iránykritika” sem sejtetett hosszú életet a regénynek és szerzőjének.²⁰ A *Heliáne* kiadástörténete kiválóan érzékelteti az ebben az időszakban végbemenő kultúrpolitikai váltást: az Egyetemi Nyomda francia és német fordításban a *Heliánét* tervezte kiküldeni a magyar irodalom képviselőjeként a zürichi könyvfesztiválra,²¹ ugyanabban az évben, amikor megjelent a már említett Király-féle elmarasztaló kritika, ami a *Heliánét* „emberellenes, kultúraellenes”²² alkotásnak nevezte és szerzőjét gyakorlatilag egy csapásra kiradírozta a hazai irodalmi életből. Határ kapcsán érvényes tehát a megállapítás, hogy összesen egy villanásnyi belépő jutott számára a független magyar irodalomba annak diktatórikus elfojtását, kereteinek ideologikus átrendezését megelőzően. A *Heliáne* kiadása körülményeiből adódóan nem járt, nem járhatott túl nagy kritikai visszhanggal egy-két rövidebb recenziótól eltekintve.²³ A politikai fordulathoz hozzátartozott a központosítás jegyében és a kiadói tevékenységek összehangolására felállított Országos Könyvhivatal létrejötte 1948-ban: „lefoglalták a Magyar Téka teljes raktárát – így a *Heliánét* is – és zúzdába küldték.”²⁴ Határ visszaemlékezései szerint regényének mindössze kétszáz példánya kerülhetett el a megsemmisítést. A szabad életben és alkotásban való remény 1948 végére végérvényesen elhalt, Határ Győző elhallgattatott író lett, aki nem számíthatott művei kiadására, ráadásul 1950-ben egy sikertelen disszidálási kísérlet után újra börtönbe – ezúttal a kommunistákéba – került. A szabadulását (1953) követően betiltott íróként csupán az asztalfióknak írhatta verseit és regényeit műfordítói munkája mellett. A legsötétebb diktatúrát újabb reményteli – a szabad életre, alkotásra és publikálásra –, ám még az előzőnél is rövidebb időszak váltotta fel. 1956 őszén a forradalmi napok alatti

²⁰ KIRÁLY 1948, 54-55.

²¹ HATÁR 1994, 197.

²² KIRÁLY 1948, 54.

²³ GYÁRFÁS 1948; K. NAGY 1948; ZSADÁNYI 1948.

²⁴ HATÁR 1994, 194-196.

kiadóalapítások során Határ szerződik regényei – *Az őrző könyve, Eumolposz, Bábel tornya, Anibel, Pepito és Pepita, Pantarbesz* – kiadására: „fecni papírokra irkáltunk mindenféle szépreményű »szerződéseket« és még hittünk is bennük.”²⁵ A forradalmat azonban leverték, Határ Győző pedig 1956 végén végleg elhagyta az országot. Innentől kezdve a nyolcvanas évek elejéig Határ emigrációban, hazájától, a magyar irodalmi élettől elszigetelten élt és alkotott: a *Héliáne* 1947-es kiadását követően 1986-ig, majd’ negyven évig nem jelenhetett meg Magyarországon Határ-mű.

A következő pontban a Határ-életmű befogadástörténetéhez szükséges politikai-történelmi kontextust fogom bemutatni, a hatvanas évek közepétől ugyanis Magyarország és a magyar emigráció viszonyában változás következett be, ami hatással volt a nyugati magyar írók – így Határ Győző – hazai megjelenésére.

i. A nyugati magyar emigráció és Magyarország viszonyának változása 1956-1989 között

A hatvanas évek elejétől kezdődően Magyarország és az emigráció viszonya megváltozott. A változás tágabban értelmezett háttérét az 1956-ot követő nemzetközi politikában kell keresni. 1956 után, a forradalomhoz való passzív hozzáállással ugyanis a szovjetek számára világossá vált, hogy a világháború óta fennálló status quót a nyugati nagyhatalmak nem kérdőjelezi meg, nem kell nyugati fenyegetéstől tartaniuk hasonló birodalmon belüli konfliktusok esetén. Az ún. kulturális hidegháború mindkét fél számára új szakaszába lépett, ahol a kevésbé provokatív és közvetlen megoldások kerültek előtérbe a szemben álló hatalmak saját ideológiai üzenetük propagálásában.²⁶

Szűkebb fókusszal, a magyar vezetésre koncentrálnálva láthatjuk, hogy a magyar állam nyugati emigrációra irányuló politikája kezdetben arra törekedett, hogy megakadályozza az egységes és szervezett emigráns tömb kialakulását. A fő cél tehát az emigráns közösségek, szerveződések megosztása, bomlasztása volt, az erre irányuló munkát elsősorban az állambiztonság hatáskörébe utalták. A változások első lépéseként a magyar állam 1956 után először amnesztiát, vagyis büntetlen hazatérést hirdetett az országból elmenekültek számára, majd beindult az ún. hazacsalogatási kampány: a kádári rezsim a hazatérőket az emigráció széttzilálására; fontos, de a hazai rendszerrel ellenséges tagjainak vagy szervezeteinek lejáratására; továbbá Nyugat hanyatlásának és vele szemben a magyar állam tekintélyének bizonyítására igyekezett

²⁵ HATÁR 1994, 448.

²⁶ KALMÁR 2014, 280.

felhasználni. A kulturális hidegháború hatvanas évektől kezdődő szakaszától az MSZMP azonban felismerte az emigráns kulturális intézmények, szervezetek és a sajtó fontosságát, és emigrációs politikája áthangolására törekedett.²⁷ Ezzel összefüggésben Baráth Magdolna az állambiztonság levéltári forrásai alapján az alábbi megjegyzést teszi: „A magyar állambiztonság 1958 elején kezdett foglalkozni az [emigráns] irodalmi-kulturális vonallal, amely addig csaknem ismeretlen terület volt számukra. A terület fontosságát jelzi az MSZMP Politikai Bizottsága 1958. július 29-i ülésére beterjesztett előterjesztés is, amely szerint az emigrációra a legjelentősebb hatást az új írói emigráció gyakorolta. A Münchenben megjelenő *Látóhatár*, a londoni *Irodalmi Újság* és *Népszava* szerkesztőségei alkotják azokat az ideológiai fórumokat, ahonnan a régi és az új emigráció jelentős része szellemi táplálékát, politikai orientálódását kapja, s amelyek a különböző szervezkedési kísérletekre is hatással vannak.”²⁸ Határ Győző a Baráth által idézett központi „ideológiai fórumok”, vagyis az emigráció mérvadó folyóiratainak egyik legtöbbet publikáló írója volt: szépirodalmi alkotásai mellett recenziókat és széles érdeklődésre – az emigrációból, majd Magyarországról – számot tartó tanulmányokat írt számos fontos, a korszak értelmiségét foglalkoztató kérdésben.

A nagyobb fordulat Magyarország és az emigráció viszonyában 1963-ra tehető: a kádári politika enyhülésével, a konszolidációval egyrészt a nyugati magyarok érdeklődése is megélénkült Magyarország felé, másrészt a magyar államnak már egyre kevésbé az emigránsok hazacsalogatása volt a fő célkitűzése; inkább az addigiaknál még erőteljesebben igyekezett az emigránsokat saját politikai céljainak alárendelni: arra ösztönözték őket, hogy „támogassák, segítsék elő szülőhazájuk külföldi érdekeit és céljait.”²⁹ Vagyis az emigrációval kialakított kapcsolat alkalmasnak látszott arra, hogy a rezsim nemzetközi hírért javítsa: „a belügyi szervek kapcsolatot építettek ki több olyan beutazó emigráns újságíróval és íróval, akik alkalmasak és hajlandók is voltak arra, hogy visszatérésük után lojális hangnemben számoljanak be magyarországi tapasztalataikról.”³⁰ Az állam támogatni kezdte a rokonlátogatásokat, az emigráció bomlasztása mellett már annak megnyerése is fontos politikai érdekké vált. A hazautazó emigránsokat természetesen alaposan átvizsgálták, főleg politikai múltjuk, valamint a különféle ellenséges emigráns szervezetekkel való kapcsolataik tekintetében.

²⁷ KALMÁR 2014, 280-281.

²⁸ BARÁTH 2011, 6.

²⁹ BORBÁNDI 1989, 232.

³⁰ BARÁTH 2011, 8.

Az elszigeteltségből kikíváncozó MSZMP tehát a hatvanas évek közepétől kezdve szívesen mutatta egy viszonylag nyitott ország képét, aminek fontos részét képezte az emigrációval kialakított megváltozott politika.³¹

Persze, a helyzet nem volt ennyire egyszerű: Magyarországon sokan nem támogatták az emigrációval szembeni hang megváltozását és ugyanúgy hazaárulóknak, antikommunistáknak tartották a Nyugatra menekülteket.³² Az emigráció részéről is megoszlottak a reakciók a változó hazai hangulattal kapcsolatban: a határozott elutasítástól egészen a kompromisszumos lehetőségek felé hajló megoldásokig nyúltak, általában a vélemények megoszlása volt jellemző, akár szervezeteken – például emigráns folyóiraton – belül is. A nyugati magyarok részéről felmerülő kritika főként a kulturális kapcsolatok egyoldalúságára vonatkozott: a magyar állam részéről szervezett Magyarok Világszövetségének anyanyelvi konferenciái egyoldalúak voltak, és alapvetően a kádári rezsim politikai érdekei dominálták. Az emigráció részéről is voltak a változó viszonyt és a párbeszéd lehetőségeit firtató kezdeményezések, így például az *Új Látóhatár* szervezett ankétot a témában 1969-ben.³³ A kritikai hangokat erősítette, hogy több emigráns író – így Márai Sándor – is panaszkodott arra, hogy műveik Magyarországra küldött baráti tiszteletpéldányai bontatlanul érkeznek vissza hozzájuk. Az írók arra igyekeztek rámutatni, hogy az elvileg kétoldalú kulturális kapcsolat és forgalom főként a párt érdekei szerint és nem a szabad kulturális csere szellemében működött.³⁴

A légkörjavulás következtében a hetvenes évek közepétől egyre több emigráns magyar szerző publikálhatott hazai lapokba, aminek kapcsán nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy a magyar írók fokozatosan rá is kényszerültek a hazai megjelenésekre. Borbándi mutat rá, hogy a nyugati magyar írók számára egyre inkább problémát okozott az olvasói visszajelzéstől, fogadtatástól való elszigeteltség, amint Szegedy-Maszák is megállapítja: „A száműzetésben élt írók művei kicsit légüres térben keletkeztek s nem alakulhatott ki körülöttük az értelmezéseknek az a hagyománya, mely minden nemzeti kánon kialakulásának velejárója. Átkerülésük a magyarországi irodalomba éppen ezért aligha lesz könnyű.”³⁵ További dilemmát jelentett Nyugaton született könyveik eladásának nehézsége: az emigrációban az olvasók utánpótlása nem volt biztosított, hiszen a fiatalok kisebb mértékben vagy egyáltalán nem olvastak irodalmat magyar nyelven, továbbá a hazai könyvek jóval olcsóbbak voltak, mint az emigráns

³¹ KALMÁR 2011, 330.

³² BORBÁNDI 1989, 233.

³³ Erről bővebben: BORBÁNDI 1989, 235-248.

³⁴ Uo. 1989, 242.

³⁵ SZEGEDY-MASZÁK 1993, 108.

kiadványok, így a hazalátogatók egyre nagyobb számban a magyarországi könyvpiacról szerezték be olvasmányaikat.³⁶ Utóbbi fordulat azzal a negatív következménnyel is járt, hogy a nyugati olvasók kevesebb emigráns könyvet vásároltak és fogyasztottak, ami nyilvánvalóan nehézséget jelentett az emigráns íróknak. A nyugati magyar írók egyre gyakoribb hazai megjelenésének és a hazai könyvpiac elérhetőbbé válásának megítélése tehát kettős: egyrészt pozitív fejleményt jelentett a kulturális cserefolyamatok beindulása, a magyarországi olvasókhoz való eljutás aspektusából, ugyanakkor az írók számára a fentiek szempontjából hátrányt is jelenthetett.

A hazai publikációk mellett a változások másik látványos terepe a hazalátogatás vagy az esetleges végleges hazatérés volt, a nyolcvanas években meghatározó téma volt emigráns körökben az „utazzunk-e vagy sem.”³⁷ A vita a mentén zajlott, hogy a hazalátogatással az nyugati magyarok erősítik, támogatják-e a kommunista rezsimet, avagy nem. A hazalátogatások szempontjából fontos korlátozó intézkedés volt a magyar állam által 1967-ben létrehozott és életbe léptetett tiltó névjegyzék, ahová azokat az emigránsokat vették fel, akik különböző okokból nem kaphattak beutazási vízumot az országba, így például amennyiben a BBC vagy a Szabad Európa Rádió munkatársai voltak.³⁸ A névjegyzék felülvizsgálata 1988 folyamán, a megváltozott bel- és külpolitikai helyzetben kezdődött meg,³⁹ ekkorra azonban a hazalátogatásról szóló vita kevésbé volt fontos, a demokrácia térnyerésével egyre többen látogattak haza 1988-1989 során. Határ Győző első hivatalos látogatása is már a rendszerváltozás évében, 1989-ben történhetett meg: Határ hosszú éveken át, 1958–1976 között a BBC Magyar Osztályának munkatársa; 1958-tól 1992-ig pedig a Szabad Európa Rádió külső munkatársa volt. Emellett 1960 és 1985 között az angol külügyminisztérium felkérésére a Magyarországra küldendő angol diplomaták magyar nyelvi felkészítését és a magyar kultúrába való bevezetését végezte.⁴⁰

A kádári vezetés megváltozó politikája mellett más magyarországi változások – az ellenzéki kultúra és a civil kezdeményezések – is hatással voltak az ország és a nyugati emigráció közötti kapcsolatok és kulturális transzfer megelevenedésére. A hetvenes évektől ugyanis megélénkült az érdeklődés emigráció felé, főleg kulturális tekintetben, amire a hazai lapokban fokozatosan megjelenő emigráns szerzők írásai, később műveik hazai kiadása, illetve pedig az utazások is

³⁶ BORBÁNDI 1996, 249.

³⁷ Uo. 1996, 12.

³⁸ BARÁTH 2011, 9-10.

³⁹ Uo. 12.

⁴⁰ G. KOMORÓCZY 2003, 75-79.

hatással voltak. A magyar közgyűjtemények, különösen a Petőfi Irodalmi Múzeum egyre nagyobb figyelmet szentelt az emigrációnak, szisztematikusan gyűjteni kezdték a különféle úton-módon – általában illegálisan, csempészve – beszerzett és országba behozott kulturális anyagokat. A PIM emigráns gyűjteményeinek megalapozása Nagy Csaba nevéhez fűződik, aki 1983-tól dolgozott a PIM Kézirattárában, emellett saját maga által finanszírozott utazások során látogatta meg a nyugati magyar közösségeket – főleg Franciaországot, Svájcot és Németországot –, ahol az emigráns kiadványok begyűjtése mellett széleskörű és fontos kapcsolati hálót épített ki az emigráció fontos szereplőivel. *A magyar emigráns irodalom lexikona* című kötetének⁴¹ létrehozási munkálatai a nyolcvanas években indultak meg a PIM-ben; a kötet az emigráns írók és értelmiségiek adatbázisának egyik első átfogó kísérlete és az emigráns magyar kultúra tanulmányozásának egyik legfontosabb forrása volt. Nagy tevékenysége az emigráció-kutatásnak igen fontos és ösztönző összetevője volt: a beszerzések ugyanis nagyrészt esetlegesek voltak, így főként Nagy utazásai és kutatásai révén kerülhettek a PIM-be.⁴² Az összegyűjtött emigráns anyagok a rendszerváltozásig a szamizdat kiadványok és gyűjtemények részét képezték, így szélesebb nyilvánosság elé csak 1989 után kerültek, ekkor mutatkozott meg széleskörű hatásuk.

b. A Határ-recepció alakulásáról a dolgozatban vizsgált regények tekintetében

A háttér ismeretében világos, hogy a dolgozat fókuszaként kijelölt két periódus (1946-1948 és 1953-1956) mellett Határ életének és életművének vonatkozásában szükséges reflektálni pályafutása emigrációs szakaszára – a Határ-recepció negyven évig kizárólag emigráns orgánumban jelent meg –, illetve a nyolcvanas évek elejétől a Határ-életmű befogadástörténetében meginduló változásokra, az „(újra)felfedezésre”.

A Határ-regények kritikai diskurzusát áttekintve megfigyelhető, hogy az 1948-as évtől – a *Helianéról* megjelent rövid recenziókat követően – egészen 1964-ig, a *Pepito és Pepita* franciaországi publikálásáig nincsenek írások Határról. A szerző 1957-től Londonban élt és alkotott, többnyire versei és novellái jelentek meg, emellett tanulmányokat is jegyzett az emigráns folyóiratokban. A *Pepito és Pepita* megjelenését követően a kisregényről jelentek meg először recenziók mérvadó emigráns folyóiratokban: Albert Pál az *Irodalmi Újságban*, Siklós István pedig a *Nemzetőrben* írt a regényről.

⁴¹ NAGY 2000.

⁴² COURAGE Registry, s.v. „A Petőfi Irodalmi Múzeum szamizdat-gyűjteménye”

i. A kritikai diskurzus megélénkülése: a Határ-regények kiadástörténete és recepciója az 1980-as években

A magyarországi recepcióban a hetvenes évek végétől fokozatosan megváltozó politikai viszonyok hatással voltak Határ műveinek hazai megjelenésére is. Borbándi Gyula *A magyar emigráció életrajza 1945-1985* című munkájában Határ Győzöt mint a hetvenes évek közepétől a hazai irodalmi sajtóban legtöbbet szereplő írók egyikét nevezi meg.⁴³ Borbándi megállapítását egyrészt a Buda Attila által összeállított Határ-bibliográfiával szükséges összevetni: a bibliográfia alapján a hetvenes évek során csak elszórtan volt jellemző Határ vers vagy novella, illetve műveiről szóló recenzió megjelenése magyarországi folyóiratokban. 1972-ben E. Fehér Pál a *Népszabadságban* publikált cikkében ír (többek között) Határról,⁴⁴ illetve a *Forrásban* jelenik meg Pomogáts Béla recenziója *Egy nyugaton élő magyar költőről* címmel a *Hajszálhíd* (1970) című verseskötetről.⁴⁵ Ezek a hazai publikációk tekinthetők az első itthoni, Határról szóló írásoknak. Ami az első Határ Győző által írt szépirodalmi alkotást illeti, *Sárgolyó-suhintó* című novellája 1979-ben jelent meg a *Vigiliában*,⁴⁶ majd a nyolcvanas évek elejétől már az *Alföldben*, később az *Élet és Irodalomban* és így tovább a mérvadó hazai folyóiratokban jelentek meg szövegei, valamint műveiről írt recenziók és a szerzővel készült beszélgetések. A nyolcvanas évek elejéről érdemes még kiemelni a Béládi Miklós szerkesztette versantológiát, ami a Szépirodalmi Kiadónál jelent meg Budapesten 1981-ben *Vándorének. Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők* címmel, Határ Győző több verssel is képviselte magát a kötetben.⁴⁷

Határ hazai megjelenésének fokozatosságáról így ír Lengyel Balázs: „Határ Győző neve a hetvenes évek végén már itt-ott leírhatóvá vált. A nyolcvanas évektől kezdve, írásai már imitt-amott megjelenhettek. Előbb a hatalom által periferikusnak tekintett lapokban, a *Vigiliában* (»csupán hitbuzgalmi lap«), a *Jelenkorban*, *Életünkben*, *Alföldben* (»vidék és kis példányszám«), majd lassú előrelépésként az *Élet és Irodalomban*, *Kortársban*, *Újhold-Évkönyvben*, sőt a *Magyar Nemzetben*.»⁴⁸

A folyóiratokban való megjelenést követően a nyolcvanas évek végén megkezdődött a Határ-művek hazai kiadása: 1986-ban a *Pepito és Pepita* (írás ideje: 1956; első kiadás ideje: 1963 Párizs, francia nyelven; első magyar nyelvű kiadás: 1983 München), valamint az *Éjszaka*

⁴³ BORBÁNDI 1989, 275.

⁴⁴ E. FEHÉR 1972, 7.

⁴⁵ POMOGÁTS 1972, 84-86.

⁴⁶ HATÁR 1979, 849-853.

⁴⁷ BÉLÁDI 1981.

⁴⁸ LENGYEL, 1990, 45.

minden megnő (írás ideje: 1972; első kiadás ideje: 1972 Párizs, francia nyelven; első magyar nyelvű kiadás: 1984 London); 1988-ban az *Anibel* (írás ideje: 1953-53; első magyar nyelvű kiadása: 1984 London) és az *Eumolposz avagy a hazudozás zsoltára* (írás ideje: 1948; első magyar nyelvű kiadása: 1986 London); 1991-ben pedig a *Héliane* másodszorra vált hozzáférhetővé a hazai olvasóközönség számára. Ez az az időszak, amikor az itthoni és emigrációs értelmiségi körök közötti kapcsolat megélni látszott: a hazai értelmiségiek megismerkedtek a Magyarországon betiltott írók műveivel (utazások során, illetve a sajtóból), a hazai kulturális élettől elszigetelt nyugati és világirodalmi alkotókkal, művekkel, tendenciákkal.

Az emigrációnak ezekben az időkben közvetítő szerepe is volt: „közvetíteni azokat a nyugati magyar és nem magyar értékeket, amelyeket elzártak a hazai horizont elől a nem csak az ideológiai szinten feszülő drótok.”⁴⁹ Továbbá felmerült az igény a nyugati magyar irodalom hazai irodalomba integrálására, a magyar irodalom egységének megteremtésére, ami szintén az emigráns szerzőkre, és így Határ Győzőre is vonatkozó kritikai diskurzus megélni látszott, és az egy-egy alkotó munkásságát feldolgozó kutatások és átfogóbb művek születését is eredményezték.

A fokozott kritikai érdeklődés Határ esetében főként a nyolcvanas évek közepe és a kétezres évek eleje – amikor már átfogó monográfiák is születnek a Határ-életműre vonatkozóan⁵⁰ – között volt jellemző. A recepció alakulására és a kritikák irányának megváltozására regényeinek megjelenésén túl a Határral készített interjúk, és főleg az *Életút* kiadása volt hatással: innentől jelentkezik erőteljesen az a tendencia, hogy Határ műveire, világképére a mélyebb elemzés helyett biográfia, életrajzi háttér vonatkozásában, a szerző szubjektív visszaemlékezései alapján reflektálnak a kritikusok és tanulmányírók.

A Határ művekkel foglalkozó írások már a kezdetektől megfogalmazták az életmű elrendezésére, átfogó tanulmányozására vonatkozó igényt. Mészáros Sándor például megjegyzi, hogy amíg nem lehet szabadon hozzáférni a művekhez, addig egyetemes magyar irodalomról is csak virtuális értelemben lehet beszélni, emellett a Határ-életmű kapcsán „csonkaságot és az egyben látás hiányát” regisztrálja.⁵¹ Kabdebó Lóránt és Rugási Gyula pedig arra mutat rá, hogy az 1980-as évek közepétől megjelenő Határ-művek megjelentetésének sorrendje nem könnyítette meg a Határ-életmű átláthatóságát, az életmű irányainak

⁴⁹ BORBÁNDI 1996, 251-252.

⁵⁰ G. KOMORÓCZY 1994; RUGÁSI 2000; G. KOMORÓCZY 2003.

⁵¹ MÉSZÁROS 1989, 73.

megfejtését.⁵² Mindketten az *Anibel* kapcsán állapítják meg a regény és a már korábban kiadott *Pepito és Pepita* közötti hasonlóságot – Rugási a két regényt ikerpárnak, Kabdebó pedig egymás folytatásának tartja –, ugyanakkor mindkét irodalmár bírálja a még itthon írt, de kiadatlan Határ regények megjelenési sorrendjét. Rugási azt kifogásolja, hogy a nagyszabású Határ-művek – mint a *Golghelóghi* – helyett inkább a „science fiction” vagy „romantikus idill” kategóriájába illeszthető regények – mint a *Pepito és Pepita* vagy az *Anibel* – kerülnek kiadásra.⁵³ Kabdebó pedig az *Anibelt* az életmű „olvasmányos” művei közé sorolva hasonló hiányérzetet fogalmaz meg: „az életmű legjelentősebb, nagy alkotásai, az itthon, 1948-ban zúzda számára kinyomott *Heliáne*, az ugyanakkor keletkezett, de már csak külföldön megjelent *Az őrző könyve*, világdrámája, a *Golghelóghi* és utóbbi kiemelkedő regénye, a *Julianosz ifjúsága* még mindig kiadásra vár az író hazájában.”⁵⁴ A kiadási sorrendet Szirák a „torlódott befogadás” kifejezéssel írja le, amivel tulajdonképpen ugyanazt kifogásolja, mint Kabdebó vagy Rugási: a Határ-művek nem a megírásuk sorrendjében, hanem össze-vissza jelennek meg, ami az életmű befogadását, „az életművön belüli szerves tendenciák vizsgálatát rendkívüli módon megnehezíti.”⁵⁵ Kabdebó és Rugási észrevételeinek további érdekessége az, hogy alapvetően az életmű minőség alapján történő csoportosítására – kiemelkedő/nagyszabású művek és a romantikus/olvasmányos művek – tesznek ajánlatot, amire a dolgozat következő pontjában, az *Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára* életműben elfoglalt helye kapcsán fogok valamivel bővebben kitérni.

III. Az *Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára* című regény helye az életműben

Az *Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára* című kisregényt nem szokás az Határ-életmű központi alkotásai közé sorolni, elenyésző azok száma, akik mélyrehatóan tanulmányozták a művet,⁵⁶ valószínűsíthetően maga Határ Győző sem tartotta életműve meghatározó darabjának. A regény 1948-ban keletkezett, a magyarországi kommunista hatalomátvétel időszakában, Határ Győző legtermékenyebb prózaírói szakaszában. Határ ez időben már elhallgattatott író volt, a rendszer ellenségeként nem számíthatott az *Eumolposz* kiadására. A kritikai diskurzus tehát nagyon kevés figyelmet fordít a regényre,⁵⁷ mintha meg is feledkezne róla: a Határ prózájával foglalkozó írásokban az *Eumolposz* rendszeresen kimarad a szerző regényeinek

⁵² KABDEBÓ 1988; RUGÁSI 1989.

⁵³ RUGÁSI 1989, 150.

⁵⁴ KABDEBÓ 1988, 9.

⁵⁵ SZIRÁK 1992, 71.

⁵⁶ A kizárólag az *Eumolposz*szal foglalkozó tanulmányok: CSUHAI 1988; G. KOMORÓCZY 1994; KABDEBÓ T. 1994.

⁵⁷ Hasonlóképp, talán még az *Eumolposz*nál is jobban elfeledett Határ első regénye, a *Darályvilág Buzdugániában* (Határ 1938-39-ben írta és 2001-ben jelent meg, kizárólag itthon).

felsorolásából. Ez a tendencia nemcsak a tanulmányokra igaz, hanem Rugási Gyula Határ Győző életművével foglalkozó *XX. századi freskó* című monográfiájában sem említi a regényt, annak ellenére, hogy a kötet fele kizárólag a szerző 1956 előtti életművét tárgyalja. Az *Eumolposz* hazai kiadástörténete egyedinek számít a Határ-regények sorában: a *Jelenkor* folyóiratban jelent meg először, folytatásokban, összesen 8 részben, 1988 áprilisa és decembere között.

Ahogy a dolgozat bevezetőjében említettem az *Eumolposzt* Határ másik két (általam kiválasztott) emigrálás előtti regényének kontextusában kívánom vizsgálni. Feltételezésem szerint Határ életművében bizonyos szempontok alapján kirajzolódik egy olyan csoportja a regényeknek, ahová az *Eumolposz* is illeszkedik tematikájában és poétikai tulajdonságaival egyaránt. A csoport szűken véve az *Eumolposzt*, az *Anibelt* és a *Pepito és Pepitát* jelenti – és a dolgozatban is ezekről a regényekről lesz szó –, a kört tágítva pedig némely aspektusból ide sorolható a *Héliane* mint az életmű legfontosabb referenciapontja, a *Bábel tornya* és az *Éjszaka minden megnő*. A kritériumokat, ami alapján elkülöníthetőnek tartom ezeket a műveket, az alábbiakban jelölöm meg: a regények keletkezési körülményei; a Határ-recepcióban az életmű elrendezésére irányuló kísérletek; a művek szövegközpontú – tematikai, poétikai-stilisztikai – elemzése alapján megmutatkozó hasonlóságok és különbségek –, a dolgozat további részében főként ezt az összehasonlító elemzést fogom elvégezni.

a. Keletkezési körülmények

A regények keletkezési körülményeiről a dolgozat korábbi részeiben több helyen is szó volt, így csak röviden foglalom össze az eddig elmondottak lényegét. Alapvetően mindhárom regény Határ még Magyarországon eltöltött időszakában, az emigrálás előtt született. Az *Eumolposz*nak csak a keletkezési éve (1948) ismert, a másik két regényről már többet lehet tudni: az *Anibelre* egészen 2010-es évek elejéig mint 1953-1954 folyamán keletkezett regényre tekintett a szakirodalom (még Mohácsi János 2015-ben kiadott monográfiája is, amiben hosszú oldalakon keresztül csak az *Anibellel* foglalkozik), valójában 1948-1949-ben írta Határ, később csupán átdolgozta. A téves datálás történetére még visszatérek. A *Pepito és Pepita* már Határ második börtönbüntetése után keletkezett, a kisregény kvázi titokban született: Határ 1955-ben kötött szerződést a Szépirodalmi Kiadóval Rabelais lefordítására, a szerződés értelmében beköltözhetett a visegrádi Alkotóházba, ahol Határ Rabelais helyett titokban megírta kisregényét, a *Pepito és Pepitát*.

b. A recepció életműre irányuló elrendezési kísérletei a dolgozatban vizsgált regények tekintetében

A Határ ouevrét a kritikai diskurzusban már a nyolcvanas évek végétől igyekeztek – ahogy azt általában a terjedelmes és sokrétű életmű esetén szokás – különféle szempontok alapján (például a műfaj, a keletkezés körülményei) csoportosítani. Természetesen már az is egyfajta felosztása a regényeknek, hogy a szakirodalom bizonyos műveket egyáltalán nem tárgyal (*Darályvilág Buzdugániában, Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára*).⁵⁸

A Határ-életmű recepciójának elemzése kapcsán a dolgozatban említettem a Kabdebó Lóránt és Rugási Gyula által kifogásolt kiadási sorrendet. A kritikusok alapvetően azt nehezményezték, hogy Határ könnyebben befogadható, olvasmányosabb regényei kerültek először a magyar olvasók elé, és nem az igazán hangsúlyos, érett alkotások. Az olvasmányos jelzőt Határtól kölcsönzöm – csakúgy, mint az *Életút* megjelenése utáni kritika –, ő nevezi így a *Heliáne* után írt regényeit az *Életút*-ban, amikor felidézi Ottlik Géza kommentárját, amiben „egyszerűbb” írásmódra intette Határt: „mert a mi olvasóink ezzel a moderneskedéssel még a tálalásban, a tipográfiában is, nem tudnak mit kezdeni; az meg, hogy filozófiai kitéréseket iktatsz bele, nem engem, ne érts félre, hanem az olvasót: egyenesen taszítja: nem fér bele a magyar regény műformájába.”⁵⁹ Elképzelhető tehát, hogy a *Heliáne* negatív fogadtatása után Határ közérthetőbb, olvasmányosabb akart lenni, ezért írt másmilyen regényeket. A *Heliáne* fogadtatása volt az oka Rugási szerint is annak, hogy Határ visszafogottabb, más jellegű regényeket írt utána. Király István „iránykritikájáról” már esett szó, ezért Gyárfás Miklós *Haladásban* megjelent 1948-as írását idézem, ami nem politikai indíttatásból született kritika. Gyárfás „bonyolult esetnek” nevezi a *Heliánét*, műfaját „halandzsának” tartja és e tekintetben Joyce-hoz hasonlítja, kiemeli a regény „olvasásföldröttségét”, vagyis, hogy a nagyközönség számára bizonyára nehézséget jelent a szöveg befogadása.⁶⁰ Rugási Gyula mind az olvasók, mind a kritika részéről érkező visszajelzéseket számba véve írja, hogy Határ a *Pepito és Pepitát* „levezetésnek”, az *Anibelt* pedig „vezeklésnek” szánta.⁶¹ Elképzelhető, hogy Határ így gondolkodott, de éppoly kézenfekvő, hogy Határ életművének egyszerűen létezik egy könnyedebb hangvételű regény-csoportja: ezek a regények minden könnyedségük ellenére

⁵⁸ Az életmű megközelítési lehetőségeit és az elrendezési kísérleteket a dolgozatban csak a prózai művek vonatkozásában tárgyalom.

⁵⁹ HATÁR 1994, 381.

⁶⁰ GYÁRFÁS 1948, 5.

⁶¹ RUGÁSI 1989, 150. Vagyis egyrészt a *Heliáne* betiltása utáni „vezeklésből” írt a politikumot (elvileg) kisebb mértékben tematizáló művet, ez lett az *Anibel*; másrészt pedig könnyedebb regényt akart írni, mint a *Heliáne*, ebből lett „levezetesként” a *Pepito és Pepita*.

nagyon jellegzetesen „határiak”; például a sajátos stilisztika, nyelvezet, bizonyos motívumok, vagy az Ottlik által említett formai-tipológiai megoldások Határ szinte minden művére jellemzők.

A kritika azonban nem egységes abban a tekintetben, hogy az életmű olvasmányosabb regényei kevésbé sikerültek a többinél (bár többen hajlanak arra, hogy nem ezek számítsanak az igazán „fontos” műveknek): Albert Pál a maga részéről a Határ-oeuvre-ből a *Pepito és Pepita*, *Bábel tornya*, *Eumolposz*, *Anibel* szakaszt tartja „közelinek”: ezekben a művekben látja a referenciát, „egy valós korszak csalfa perspektivikus tévesztését.”⁶² Továbbá Rugási véleménye is változott az évek során, 2007-es – már Határ halála után – tanulmányában így írt: „az egész hatalmas életműben lámpással kell keresni a könnyed, derűs pillanatokat, az állandó csatazaj közepette sem mellőzhető megnyugvást. Üdítő kivételt elsősorban az elbűvölő kisregény, a *Pepito és Pepita* jelent [...], valamint [...] az *Anibel* [...] s mindenekelőtt a *Héliane*.”⁶³ A felsorolásba továbbra sem fér bele az *Eumolposz*, annak ellenére, hogy kisregény is egyértelműen az életmű vidámabb, könnyedebb szakaszába tartozik: mindez pedig alátámasztja azt, hogy Határ Győző életművében bőven akadnak még olyan vakfoltok, amiket érdemes lehet közelebbről megvizsgálni.

c. Összehasonlító elemzés: *Anibel*; *Eumolposz*, avagy a hazudozás zsoltára; *Pepito és Pepita*

i. Bevezetés a regényekhez

A három regény keletkezésük idején túl tematikájában, megformáltságukban és nyelvhasználatukban is rokon-művek. Simon és Anibel, Dániel és Daniela, Pepito és Pepita beteljesületlen szerelmének elbeszélése adja a regények központi témáját. A regények értelmezési keretében a keresés-motívum és annak ironikus működtetése, a szerelem és szerelmes társ megtalálása, a teljesség vágya válik központi cselekményszervező és jelentésvezérlő elvvé.⁶⁴ A szerelem az ironizált környezet ellenére mindhárom regényben fő értéként és eszmeként rögzül a mitikus háttérben. A könnyed lektúrt idéző témák, a mitologikus szint jelenléte mellett meghatározó a regények valóságos síkja, ahol a hétköznapi események bonyolódnak: az olvasó számára egyszerre azonosítható ez a világ a negyvenes-ötvenes évek magyar viszonyaival és azok szatírájával. A jellegzetesen határi nyelv – az irónia, a groteszk és abszurd nyelvi hatások – ugyanakkor a befogadó elbizonytalanítására törekedik,

⁶² ALBERT 1996, 92.

⁶³ RUGÁSI 2007, 131.

⁶⁴ SZIRÁK 1992, 72-73.

a nyelv eltávolító gesztusaival elemeli a regényeket a valóságtól, egy valósnak tetsző korszaktól. A regényekre eltérő mértékben és módon érvényesül az áttételes ábrázolásmód, ami Határ későbbi műveire is jellemző marad.⁶⁵

A három regény összehasonlításában alapvetően az a cél vezérelt, hogy az *Eumolposz* olyan jellemzőit mutassam be, amelyek az életműhöz kapcsolják, elhelyezését segítik a Határ-regények sorában. Az elemzés során főként a művek hasonlóságaira fogok koncentrálni, amellet, hogy igyekszem bemutatni, miben lehet az életmű specifikus darabja az *Eumolposz*. Főként az a kérdés motivált a három regény összevetésében, hogy a regények mennyiben jelenítik meg és válnak értelmezhetővé keletkezésük korának kontextusában; vagyis a dolgozatomban első felében bemutatott periódussal összefüggésben. Az elemzést a szerkezeti és szövegszerveződési sajátosságok: a szövegstruktúra, tematikus-motivikus jellemzők, továbbá a nyelvi megformálás szempontjából végzem el a regényszövegek és a kritika alapján.

ii. Szövegszerveződés, regényszerkezet, arányok

Határ korai regényei hagyományosabbnak mondhatók a cselekményesség szempontjából a későbbi alkotásaihoz képest; ezekben a regényekben még jelen van a cselekmény mint hagyományos szervezőelem, van az olvasó számára követhető eseménysor; vannak nevesített szereplők, akikkel az események megtörténnek.⁶⁶ „[...] egyszerre több szálat futtat egymással párhuzamosan, [...] külön-külön megírt részletek, amelyeket végül az összhangzat kívánalmainak megfelelően »összedolgoz«, így a regényvilág gazdag és izgalmas mozaikhálóból szövődik össze.”⁶⁷ A megállapítás mindhárom regényre igaz, szembevetve a regénystruktúrák felépítésében az egymástól szeparált, helyenként novellisztikus történetblokkok beékelődése a szövegbe: az *Eumolposz*ban ilyen egységeket alkotnak Fagulya történetei (a székraktár-jelenet, Hampel Vica és a matrózok története, a temetőkertben lejátszódó események, és főleg a dumidugdistaszeánsz); az *Anibel*ben is hasonló módon épül fel a szövegstruktúra, elég az álomkórra, a spiritiszta körre, vagy a háborúban történt események felelevenítésére gondolni;⁶⁸ a *Pepito és Pepitában* pedig történetmozaikként szerepel a zsibvásár leírása.⁶⁹ Határnál, amint azt Mohácsi megállapítja az *Anibel* kapcsán, még az értelmetlennek tűnő epizódok is funkcióval rendelkeznek: a regényben később következő

⁶⁵ G. KOMORÓCZY 2003, 26.

⁶⁶ ERDŐDY 1989, 1094.

⁶⁷ G. KOMORÓCZY 2003, 6.

⁶⁸ Bővebben lásd MOHÁCSI 2015, 47-53.

⁶⁹ HATÁR, *Pepito és Pepita* 12-14.

történeteket értelmezik.⁷⁰ Az *Eumolposz*ban az első fejezetben az elbeszélő előreutalása az Eumolposz-mítoszra és egy pozitívnak tűnő végkifejletre⁷¹ hasonlóképpen működik. A befogadó számára az elbeszélő hivatkozása a későbbi eseményekre csak a regény elolvasása után válik dekódolhatóvá. Vagyis csupán bizonyos összefüggésekből következtethet az olvasó arra, hogy az adott esemény vagy elbeszélői utalás hogyan és mikor kapcsolódik a regénymenethez.⁷² A beékelődések ugyanakkor nemcsak történetblokkok lehetnek, hanem akár vers- vagy dalbetétek, halandzsza- és plakátszövegek is, amelyek tipológiailag megtörik a szöveget és a műfajok vegyítését eredményezik a regényekben, ami szinte minden Határ-regény jellemzője.

Határ későbbi regényeire – illetve *Az őrző könyve* esetén egy „kortársra” is – sokkal inkább már a monumentalitás lesz jellemző: hatalmas szereplőgárdákat mozgósítanak, egyre kevésbé számít viszonyítási alapnak a valóság ezekben a művekben, annál inkább a lét kérdéseire irányuló filozófiai eszmefuttatások, és a bölcséleti háttér minél komplexebb kidolgozása válik meghatározóvá. Csuhai István a *Pepito és Pepita* kapcsán jegyzi meg, hogy a kisregény attól újszerű és egyedi, „hogy emberi arányú, megalkotója egyidejűleg tudja látókörébe vonni a magánélet legapróbb eseményeit és az átlagember kompetenciáján túl történő dolgokat [...]”⁷³ Az arányosság szempontjából is külön csoportot képeznek tehát a korai Határ-regények, amelyekben kevésbé dominálnak még a filozófiai távlatok. Noha filozófiai kitérők bőven akadnak, kevésbé kidolgozott a regények bölcséleti-eszmei háttere, a regényvilág mégis színes és gazdag marad.

iii. A regények mitikus dimenziója

A kettősség mindhárom regényben meghatározó szerepet játszik: a regények értelmezhetők szerelmi történetként és annak ironikus paródiájaként; ugyanígy nemcsak a szerelemnek, hanem a valóságos világnak szatírájaként is. Határ írásmódjának jellemzője, hogy előszeretettel sző mítoszi elemeket regényszövegeibe, amellyel regényeit egy, a valóságostól eltérő dimenzióba emeli: ez szintén regényvilágainak dichotómikus szerveződésére utal.

⁷⁰ MOHÁCSI 2015, 66.

⁷¹ „[...] de még nem úszhatunk ki, mi tengerbe dobott Eumolposzok, Etiópia partjaira, ahol az istenség fogad” HATÁR, *Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára* 7.

⁷² Mohácsi azzal is magyarázza „blokkokat”, hogy Határ számára nem az időkezelés, hanem a szerkesztéstechnika a fontos. MOHÁCSI 2015, 78.

⁷³ CSUHAI 1986, 1147.

Az *Eumolposzban* és az *Anibelben* nagyon hasonló mítoszt tesz meg Határ a regények vázának. Előbbiben az Eumolposz- és Déméter-mítosz jelenik meg a regény kereteként, illetve elszórtan bukkannak fel részletei a szövegben. A mítosz röviden összefoglalva a következő: „A hagyomány szerint Eumolposz Poszeidón és Khioné fia volt, akit ez utóbbi (a megcsalt Boreász haragját elkerülendő) a tengerbe vetett. Poszeidón azonban megsegítette Eumolposzt, és partra vetette Aitiopiában, ahol a gyermek felnevelkedett, majd visszajutott Thrákiába. Itt az Eleusiszi Déméter papja és juhainak őrzője, a Földistennő misztériumainak tudója és letéteményese lett.”⁷⁴ Az *Anibelben* Kybelé és Attisz Eumolposzéhoz sok ponton kapcsolódó, rokonítható története elevenedik meg, több erre vonatkozó nyílt utalással: Anibelt sokszor Anibel-Kybelé néven, Sömjén Simont pedig Attiszként szólítja a szöveg. Az eredeti történetben Kybelé kis-ázsiai eredetű istennő, földanya, természet-istenség volt, szerelmese Attisz, aki vagy az istennőtől való félelmében, vagy az istennőtől ráküldött tébolyában kiherélte magát.⁷⁵ Mindkét regényben a főszereplő-pár, Fagulya Dániel és Daniela, illetve Sömjén Simon és Anibel teremti, játssza újra a mítoszt. A mítoszok funkciója a regények valóságos síkjának kitágítása egy mitikus dimenzióval, vagyis „a szöveget „kétszintesítik”,⁷⁶ a regény univerzumát fentre és lentre tagolják.⁷⁷ A legélesebb különbség a két regény tekintetében, hogy az *Anibel* végén a mitologikus szálat Határ elvarrja, Simon Attisz szerepét levetve betagozódik a valóságos világba: megházasodik, belép a pártba.⁷⁸ Az *Eumolposzban* pontosan az ellenkezője történik Fagulyával: a dumidugdizmus győzelméből kiábrándulva kilép a valóságos világból, Eumolposz mitológiai szerepét magára öltve a folyóba veti magát: az eredeti mítosz ismeretében (és a regény elején tett utalás értelmezésével) sejtheti az olvasó, hogy Fagulyára egy „mandulazöld”, békés sziget és őt a folyóból kimenekítő istenség, vagyis egy másik világ, „valami jobb” vár. Az *Anibel* regényzárata a Kybelé-mítosz keretében értelmezhető azonban máshogy is: Simon tette interpretálható egyfajta öncsonkításként Attisz történetének analógiáján, amennyiben feltételezzük, hogy Sömjén Simon Anibel nélküli élete nem lehet teljes, csupán látszatlét, amivel Simon tulajdonképpen Attisz szerepében marad. Az *Eumolposz* befejezése egyébként a *Heliáne* zárlatát is felidézi, ahol a regény főhőse, Bikornutusz Barnabás a Panpedelupe sziget sorstörvény ellen fellázadva tengerbe veti magát, és csak az isteni

⁷⁴ CSUHAI 1988, 1141.

⁷⁵ Az *Anibel* harmadik részét Határ a mítosz Ovidius-féle verziójával vezeti be

⁷⁶ SZIRÁK 1992, 73.

⁷⁷ CSUHAI 1988, 1141.

⁷⁸ SZIRÁK 1992, 73.

közbeavatkozás – Sors-Isten-Barom – menti meg, a történetet pedig egy szigeten ébredve meséli el.

A két szint – a valóságos, ahol a hétköznapi események zajlanak, például győzedelmeskedik egy ideológia, vagy börtönbe zárnak néhány színházi dolgozót; és a mitológiai, a szerelemé – a regények értékszemléletének felmutatására is szolgálhat. Nem véletlen, hogy az *Eumolposz*ban Fagulya szerelme Danielával csak a képzeletében, a fantázia síkján lehet valódi, a hétköznapi életben csupán hazudozásnak tekintik. A regények főszereplőinek a háborút követő, átmeneti korszakban vagy elnyomó rendszerben való léthelyzetében nemhiába lesz szimbólum a szerelemből. „De a nagy szerelmek beteljesületlenek maradnak: a teljesség száműzetett erről a földről, ebből a korból. Anibel [vagy Daniela] egy másik bolygó, egy más kor: a mítoszok kora.”⁷⁹ A beteljesületlen szerelem tehát a valóság kritikájaként is értelmezhető, ahonnan a főszereplőknek elmenekülnék: fantáziálásba, öngyilkosságba vagy legrosszabb esetben a vegetatív látszatlétbe.

A *Pepito és Pepita*ban a szerelem nagyon hasonló módon jelenik meg, ugyanakkor nem az ókori mitológia világából merít ihletet: Pepito, a Hárfás és elérhetetlen úrnője, Pepita leginkább a középkori lovagi szerelmet és rajongást, a trubadúrok, továbbá a mesék tündérvilágát (és paródiáját) idézi meg. A beteljesületlen szerelem bemutatása, a férfi-nő viszonyában elérhetetlen isteni és egyben végletekig közönséges nőalak is megegyezik a másik két regényben bemutatotthoz.

Határ Győző korai regényeiben a világ jelenségeit, így a szerelmet, az emberi kapcsolatokat több oldalról, komplexen mutatja be, főként a mitológia hagyományba ágyazva: a mítoszi utalások kitágítják a tér-időt,⁸⁰ az örök ciklikusságra, körforgásra – az élet, az értékek állandóságára, ugyanakkor az örök háborúra, az egymást követő „dumidugdizmusokra” és emberi szenvedésre is – utalnak.

iv. A korabeli atmoszféra és a történelmi kontextus megjelenése a regényekben

A három mű – *Anibel*, *Eumolposz*, *Pepito és Pepita* – elemzése során feltűnhet, hogy más Határ-regényekkel ellentétben témájukat tekintve és egyéb – főleg nyelvi – jellemzőikben számtalan módon kapcsolódnak ahhoz a korszakhoz, amelyben íródtak. A Határ-szakirodalomban időnként felbukkan „korrajz” vagy „történelmi regény” kategória e művek, különösen az *Anibel*

⁷⁹ KONDÁSZ 1988, 88.

⁸⁰ G. KOMORÓCZY 2003, 197.

műfajisága kapcsán. Erdődy Edit teszi fel a következő kérdést az *Anibel*ről írt kritikájában: „Van-e hiteles, korrajz-értékű regényünk, mely az ötvenes évek társadalmát idézné fel a mai olvasó számára?”⁸¹ Olyan művekre gondol, amelyek valóban hihetően és hitelesen tudják közvetíteni ezeknek az időknek – a háborút követő periódusnak, a negyvenes és ötvenes éveknek – az atmoszféráját. Néhány novellán és kisregényen kívül azonban nem igazán tud példát hozni, az *Anibelt* viszont „mint korfestő művet” és „szatirikus korrajzot” hézagpótlónak tekinti a témában.⁸² Erdődy feltevésének analógiáján úgy gondolom, hogy nemcsak az *Anibel*, hanem a korszakban született másik két regény, a *Pepito és Pepita* és az *Eumolposz* vonatkozásában szintén érdemes átfogóan megvizsgálni azt, hogy a regények mennyiben mutatják fel a korszak sajátosságait. Így a következőkben elsősorban a regények atmoszféráját, nyelvezetét, tipikus figuráit és helyszíneit, valamint a művekben felbukkanó politikumot elemzem; mivel e regény-jellemzőkben azonosíthatók a korszakra való direkt és indirekt utalások. Vagyis nem azt tartom fontos problémának, hogy az adott regény besorolható-e a történelmi regény kategóriájába vagy tekinthető-e hiteles korrajznak műfaji tekintetben; inkább szövegközpontú elemzéssel kívánom bemutatni azokat a jellegzetességeket, amelyek viszonyítási alapot jelenthetnek a negyvenes-ötvenes évekhez. Határ későbbi prózai termésével ellentétben ugyanis a korai alkotásokban megjelenő kor és társadalom erőteljesebben implikálja az aktuális történelmi eseményeket és hangulatot.

Ugyanakkor a dolgozat korábbi pontjában írottakra visszautalva megismétlem, hogy mindhárom regényben benne van egy, a valósággal párhuzamos, annak kereteit tágító dimenzió is, ami túlmutat a történelmi koron, az olvasó által beazonosítható kontextuson. A regényekben a valóság kettős és nem csupán a társadalmi környezetben, a konkrét tér-idő viszonylatban, a korszakban keresendő, hanem a regények mágikus-mitikus fikciójában.

A dolgozat következő részében tehát a regények atmoszférateremtésének módjait fogom bemutatni a regények terén, a korabeli nyelvi regisztereken, tipikus korabeli figurákon, illetve a politikai plakátokon, szlogeneken.

1. A környezet

Mindhárom regény átmeneti, irreális, bizonytalan és „éppen” átrendeződő világ környezetében játszódik: az *Anibel*ben és a *Pepitó*ban háború után éledezik a romos város és a benne lakók; az

⁸¹ ERDŐDY 1989, 1094.

⁸² Erdődy a következő művekre gondol: Déry és Mészöly novellák, Hernádi Gyula kisregénye, Mátyás Iván: *Előadók, társszerzők* c. novellaciklusa. Uo. 1989, 1094.

Eumolposzban pedig az új állami ideológia, a dumidugdizmus kerül éppen hatalomra, igaz ellenkező iránnyal, mivel itt éppen háborúba készül belépni az ország. A regényekben Határ kitalált, de valós földrajzi és településnevekre asszociációkat keltő neveket használ. Az *Eumolposzban* egy élettel teli, a regény végére elszürkülő város képe rajzolódik ki, mintegy leképezve az eseményeket; a dumidugdizmus hatalomra kerülését. A *Pepito és Pepita* szövege fővárosként hivatkozik a regény helyszínére (illetve fővároshoz közeli, félig fiktív elnevezésű Budapalkony vagy Balatontündérdi helyszínekből következtethetünk arra, hogy vagy Budapestről, vagy egy ahhoz nagyon hasonló városról van szó;⁸³ az *Anibelben* és az *Eumolposzban* viszont nem derül ki a szövegből a város konkrét neve. A regényekben valóban létező magyarországi és fiktív helynevek keverednek egymással. A helyszín- és intézményneveknél Határ nyelvi leleményessége, megnevező, névadó-technikája érvényesül. Gunimund tér, Ambrózia Szálló, budapalkonyi Üzemi Idényszínház, Dunakakucs, Pilisrepedsi (*Pepito és Pepita*); Hotel Titánia, Gül, Vihorlát-lépcső, Babjagóra-köz, Orsolyák Nőképezdjé, transztatárhegyi vasút (*Eumolposz*); Gyalomszegi út, Libatopi Láp, Borispán utca, Epréskert, Százfarkas Cukrászda, Upregurán Színház, Flórián-hegy, Bajomház (*Anibel*). A nevek – akár helyszínek, akár a regény szereplőinek nevéből van szó – humorosan és parodisztikusan torzítanak; funkciójuk, hogy kiemeljék a történetet a valóságos térből,⁸⁴ és az attól való távolságtartást hangsúlyozzák. A névadás is olyan módszere tehát Határnak, amiben vegyíteni tudja a realisztikus és fiktív elemeket. A korszakra utalnak továbbá a korabeli cigaretta-márkák: a Goldflake, Chesterfield, Lánchíd (*Pepito és Pepita*); az államosított cukrászda kirakatában az „Ötágú Csillagvilág” (*Anibel*); a politikai utalások, így a szlogenek, plakátok szövege (*Anibel*, *Eumolposz*)⁸⁵, az politikai rendőrség és besúgóhálózat működése, illetve a kommunizmusra, pártra tett konkrét utalások (*Anibel*).

2. A nyelvi megformáltság

Nincs olyan Határ Győzőről írt tanulmány, kritika vagy recenzió, ahol ne kerülne elő műveinek sajátos és különleges nyelvezete, a regények nyelvi megformáltsága, a csak rá jellemző beszédmod. Határnál a nyelv és a fantázia, a kettő vegyítése a regényvilág megteremtéséhez, felépítéséhez használt eszköz, amire „az írott nyelv és az élőbeszéd minden rétegének, nyelvi

⁸³ Persze, ezek csak feltételezések, ugyanis Határ mindent megtesz annak érdekében, hogy elbizonytalanítsa az olvasót a valós helyszínek és történések tekintetében: így válik a felismerés kétségesé.

⁸⁴ CSUHAJ 1986, 1147.

⁸⁵ Például: „Minden sztrájktilalomra sztrájkkal, sztrájkra sztrájktilalommal felelünk!” HATÁR, *Eumolposz*, avagy a hazudozás zsoltára, 132.

szintjének művészi asszimilálása” jellemző.⁸⁶ Határ az archaikus kifejezéseket, idegen szavakat, korabeli argót és szlenget kombinálja, emellett különféle módszerekkel teremt egyedi szavakat, de előszeretettel alkalmazza a halandzsát és a groteszk fordulatokat is. Határ prózanyelvében mozgósítja a nyelv horizontális és vertikális rétegeit is: akár egy mondaton belül használ archaikus és modern, fennkölt és közönséges kifejezéseket, ami a groteszk hatást érvényesíti.⁸⁷ A hagyományos stílusjegységet „felváltja az összetett, gyakran ellentétes minőségeket, nyelvi alakzatokat és stíluszinteket keverő és ötvöző írói nyelvhasználat [...]”⁸⁸ A nyelvhasználat sok esetben túlírtnak, giccsesnek, túlkombináltnak hat Határ Győző regényeiben; az olvasó számára pedig akadályt jelenthet a befogadásában. Az általam vizsgált regényekben mindezek a sajátosságok jelen vannak. A szereplők a korabeli argót, szlenget beszélik: virbli, franka, vamzer, sztrüll, bagó, hé, hessz, spuri (*Eumolposz*); flekk, trolizsánsz, hékám, spurizott (*Anibel*). Az *Eumolposz*ban elsősorban a kikötői alvilág – prostituáltak, matrózok – és diákok beszédstílusa jellemző, az *Anibel*ben pedig a sajátos „pesti” köznyelv és színházi-argó uralja a dialógusokat.

Az *Eumolposz*ban Határ megteremti a regény ideológiájának megnevezésére a dumidugdizmus halandzsá-fogalmát. A dumidugdizmussal aztán Határ végtelenített ironikus nyelvi játékba kezd, elsősorban a dumidugdista szeánsz leírásánál: öndumidumi, dumidugdinarilla, dumidugda, dumidugdákolás és így tovább. A nyelv abszurd működtetésével, a szófacsarással fejezi ki Határ az iróniát és gúnyt a végletekig leegyszerűsített, elnyomó ideológiák felé.

Ahogy említettem már, a regényekben meghatározó a groteszk hatás: a hárfázó nyúl alakjában (*Pepito és Pepita*); az álmokor leírásában és dr. Zimmermantius Wundermund spiritiszta-sarlatán-zugműkereskedő figurájában (*Anibel*); vagy éppen a női alakokban: így Daniela és Vica párosában, az eszményített, tiszta nő és közönséges, prostituált képmásában (*Eumolposz*).

3. Korabeli figurák

A regényekben változó részletességgel kidolgozott „mikrovilágok” és a kor tipikus figurái is megjelennek: *Pepito és Pepita*ban a zenei művészvilág és művészi elit, dívák és zeneszerzők; az *Anibel*ben a színházi társulat: a díszletfestőtől egészen az igazgatóig; az *Eumolposz*ban pedig a lumpoló diákok és kikötők népe; továbbá utcagyerekek, kurvák, matrózok, feketézők, piaci kofák, rendőrök tarka kavalkádja sorakozik fel.

⁸⁶ MÉSZÁROS 1989, 74.

⁸⁷ Amennyiben a groteszkre mint az egymástól eltérő, ellentétes minőségek egymás mellé tételére tekintünk.

⁸⁸ MÉSZÁROS 1989, 75.

A jellemek egyéni vonásaira számottevő hangsúly esik, annak ellenére, hogy egy-egy tipikus magatartásforma (és annak kifigurázása) köthető hozzájuk. A szereplők általában komikus-ironikus fénytörésben jelennek meg. Tipikus korabeli figurák az *Anibel* színházi párttagjai: Humayer Ildikó pártaktíva és Aranyos Reske párttitkár, szeretők, akik nem meggyőződésből, hanem érdekből léptek be a Pártba, ugyanakkor a legjelentéktelenebb, személyük ellen elkövetett gúnyolódás potenciális veszéllyel – akár börtönbüntetéssel – járhat a gúnyolódó fél számára. Mindez rámutat a regény szereplőinek kiszolgáltatottságára a hatalommal szemben; ugyanez az *Eumolposzban* a dumidugdista hatalom árnyékában kevésbé érzékelhető: Fagulya nyíltan kritizálhatja a rendszert meggyőződéses dumidugdista barátainak, Szecső Dudinak és Fíniásznak. Szecső Dudi alakja is egy tipikus magatartásformát mutat fel az *Eumolposzban*: az egyszerű, könnyen befolyásolható és felhasználható káderét, aki bármit megtesz, amit a hatalom parancsol. Bálika és Bábika az *Eumolposzból*, illetve a *Pepitóból* – szinte ugyanazzal a névvel –, mindketten gondoskodó, de önálló véleménnyel rendelkező és azt előszeretettel hangoztató nagymama- vagy nagynéni-figurák, a tipikus sopánkodó, minden lében kanál idősebb női rokon típusát adják.

v. „Az *Anibel* titka”

Határ Győzőről köztudott, hogy szeretett az általa írt regényekre utólag reflektálni: főleg keletkezési körülményeik és kiadástörténetük aprólékos részleteire; továbbá arra, hogy jónak vagy éppen kevésbé jónak tartja műveit, milyen céllal írta őket, miért érzi esetleg már meghaladottnak az adott regényben leírtakat. Reflexiói részben az utólag a regényekhez illesztett utószókból, részben interjúkból és az *Életútban* található meg és számos Határral foglalkozó tanulmány, kritika alapjául szolgáltak az évek során. Sok tekintetben szerintem is megkerülhetetlen dokumentumok – a dolgozatomban is többször utaltam ezekre –, csak körültekintően, fenntartásokkal érdemes hivatkozni rájuk. Indokolt az efféle reflexiókat a helyükön kezelni, hiszen ezek a szövegek nem a „valóságot” tárják fel, hanem hasonló konstrukciók, mint Határ egyéb írásai, illetve a visszatekintés távolsága miatt fokozottan bizonytalan státuszúak.

Az első példa az *Életút* információi alapján levont téves következtetésekre G. Komoróczy *Bízom dolgom az időre* monográfiájában található, az *Eumolposz* vonatkozásában. A monográfia – amellet, hogy az egyik, ha nem a legfontosabb munka, amely alapján a Határ-életműhöz közelíthetünk – mintha helyenként túl szorosan ragaszkodna Határ Győző szubjektív, életrajzi hátteréhez. Így például amikor azokat a női imágókat keresi Határ

Életútjában, akiknek alakjából a szerző összegyúrhatta Daniela, az *Eumolposz* női főszereplőjének alakját, G. Komoróczy csak az *Eumolposz* megírásának követlen környékén keresgél az interjúkötetben (és Határ akkori barátnőit, szeretőit sorolja fel), így elsiklik a Danielát ihlető fontos személy, az „Özönszemű” és „Óriásszemű” Csilla mellett,⁸⁹ akivel Határ még fegyencként gabalyodott össze véletlenszerűen, és akinek alakjához Kybelé és Attisz mítoszát kapcsolta az interjúban. A Kybelé-Attisz mítosz pedig rokonítható az *Eumolposz* Déméter-mítoszával (és az *Anibelben* lévő mítosszal teljesen megegyezik). Vagyis G. Komoróczy a regény interpretálását túlságosan is a biográfiai háttérhez igyekszik hozzáilleszteni: nem mintha olyan életbevágóan fontos lenne, hogy kikből gyúrta össze Határ Daniela alakját, mégis felvetődik a probléma, hogy esetleg fontosabb, az értelmezés irányát hangsúlyosabban eltérítő melléfogások is előfordulhatnak az életrajzi dokumentumok nem körültekintő felhasználásával.

Ennél sokkal lényegesebb, ugyanakkor más természetű tévedés, sőt megtévesztés lepleződött le egy banális véletlen következtében a 2010-es évek elején, méghozzá az *Anibel* kapcsán. Egészen addig, hogy Fehér Zoltán József 2011-ben véletlenül megtalált egy ismeretlen Határ-gépiratot, mindenki abban a hiszemben volt, hogy az *Anibelt* Határ Győző a második börtönbüntetése után, a legsötétebb Rákosi-korszakban, 1953-1954 során írta.⁹⁰

A történet szerint Fehér egy könyvárverésen találta meg az *Attisz* címet viselő Határ-regény szamizdat kiadásának látszó gépiratot, ami szinte mindenben megegyezett az *Anibellel*. Fehér kutatása során bebizonyította, hogy az *Attisz* szövegét Határ már bebörtönzése előtt befejezte, a művet késznek nyilvánította: Határ ugyanis a regényt dedikálta egy ismerősének 1950. január 4-én, két héttel azelőtt, hogy disszidálási kísérletéért leültették volna. Az előző példammal szemben az *Anibel* megírásának téves datálása kapcsán egészen Fehér tanulmányának nyilvánosságra hozataláig senkinek sem volt felróható, hogy későbbre tette a regény keletkezését, ugyanis Határ következetesen eltitkolta a történetet és „becsapott” mindenkit az *Anibel* születéséről: az *Életútban* részletesen beszél az regény keletkezési körülményeiről, következetesen 1953-1954-re datálva a megírását, ám arról, hogy a regénynek létezett egy korábbi változata, egy szót sem szól.

Határ Győző 1952-ben, frissen szabadulva a börtönből nekilátott az *Attisz* átdolgozásának és módosításának, így készült el végül az *Anibel*. A változtatások oka a közben megváltozott

⁸⁹ A regényben Danielát is hasonló becenevekkel illeti az elbeszélő, Csilla külső megjelenése is nagyon hasonló a regény Danielájához: hatalmas szeme van, ami szinte betölti az arcát. HATÁR 1994, 33-36.

⁹⁰ A teljes történetet lásd FEHÉR 2014, 74-87.

politikai légkör és berendezkedés volt. Fehér összevetette a két szöveget és megállapította, hogy jobbra két típusú módosítást eszközölt Határ az *Attisz* textusán: egyrészt szerkezetileg és stílusán változtatott rajta – főleg mondattani, hangulati, stílus szempontból –, másrészt pedig a börtönbüntetés letöltése közben megváltozott magyarországi politikai viszonyok tekintetében. A börtönből szabadulva ugyanis Határ már nem az átmeneti időszakkal, a kommunista hatalomátvétel folyamatával, hanem a „megszilárdult”, kőkemény Rákosi-rezsimmel szembesült, és a rendszer tapasztalatai alapján úgy érezte, hogy alakítania kell a csupán pár évvel korábban írt szöveget.

Fehér a tanulmányban kiemeli, hogy „a változások alapvetően és elsősorban szerkezetiek. Amennyiben magát a szöveget is érintik, annak értelmét, jelentéstartalmát sehol nem befolyásolják.”⁹¹ Ami a politikai utalásokat illeti, Fehér a következőket írja: „A cselekmény bizonyos epizódjain – azok lényegi változtatása nélkül – igyekezett Határ Győző annyit „aktualizálni”, hogy hihetőbb legyen az 1950–51-es történés [ti. hogy akkor játszódik a regény], mint az 1948–49-es.”⁹² Így például sokkal többet szerepel az *Anibel*-ben az elvtárs, elvtársnő megszólítás, mint az *Attisz*-ban, a propaganda-plakátok szövegében pedig az *Attisz*-szal szemben szerepelnek már a „Kommunizmus győzelméért előre!” vagy az „Éljen a Párt!” szlogenek is, ugyanezek az *Attisz*-ban még sokkal szelídebben nyilvánulnak meg: sem a párt, sem a kommunizmus nincsen konkrétan megnevezve.”⁹³

Az *Anibel* titkának leleplezése úgy gondolom, hogy az *Eumolposz* befogadására is hatást gyakorolhat bizonyos szempontból. Ahogyan az *Attisz*-ban a politikai szlogenek nélkülözik a kommunizmus, a Párt vagy az elvtársak megnevezését, és általában visszafogottabban bírálják a rendszert; úgy az *Eumolposz* is csupán áttételesen, metaforikusan artikulálja a dumidugdista rendszerben megnyilvánuló (valószínűsíthetően) kommunizmusra irányuló szatíráját. Az 1948–1949-es periódusban tehát Határ Győző még megelégedett a rendszer szelídebb kifigurázásával, leleplezésével. A börtönévek után, amikor ténylegesen rá kellett döbbernies arra, hogy Magyarországon esélye sincs művei kiadására, csak a rendszer által engedélyezett – többnyire színvonalatlan szovjet – műveket fordíthatja; az aktuális politikai helyzethez alakított regényében, az *Anibel*-ben sokkal direkter és radikálisabban bírálta meg a rendszert.

1. *Anibel* és *Eumolposz*

⁹¹ Uo. 76.

⁹² Uo. 79.

⁹³ Uo. 80.

Alapvetően a legközelebbinek, egymáshoz leginkább hasonló vonásokkal rendelkező regényeknek az *Anibelt* és az *Eumolposzt* tartom Határ prózai életművéből; így feltehető az a kérdés, hogy milyen szempont(ok)ból nevezhető sikerültebbnek egyik vagy másik. Úgy gondolom, hogy az pár sorral feljebb írottak alapján a Rákosi-korszak tapasztalata, az *Attisz Anibellé* „formálása” jót tett bizonyos nézőpontból a regényvilág kidolgozottságának az *Anibel* esetében: az elnyomó rendszer működése – a pártaktivisták és a besúgóhálózat működésén, az erőszakszervezetek és politikai rendőrség munkáján, a terrorizált légkörön, a kínvallatás és börtön bemutatásán – plasztikusabban, közvetlenebbül érzékelhető. A kidolgozottság persze már csak az *Anibel* terjedelméből is adódik – majdnem négyszerese a hosszúsága az *Eumolposz*nak, továbbá az *Anibel* cselekménye komplexebb és szerteágazóbb, szereplőgárdája impozánsabb. Ugyanakkor az *Eumolposz* mégis kompaktabb és világosabban felépített (ami szintén adódhat a terjedelméből, ezúttal abban a megvilágításban, hogy néha elegendőnek látszik a rövidebb regény). Az *Anibelt* olvasva időnként olyan érzése lehet az olvasónak (főleg az első két részben), hogy az epizódok, történet-mozaikok túlságosan széttartóak, nem alkotnak egységet, ami a befogadást és a megértést akadályozza.⁹⁴ Az *Eumolposz* tehát világosabb és főként könnyedebb olvasmány. Az *Eumolposz* emellett kevésbé direkt módon ágyazódik a történelmi korszakba: nem utal közvetlenül a korabeli történelmi és politikai viszonyokra, inkább az ideológia humoros, leleményes paródiája az, ami szórakoztatóvá teszi a regényt.

IV. Konklúzió

A dolgozat elején arra a kérdésre kerestem a választ, hogy Határ Győző *Eumolposz, avagy a hazudozás zsoltára* című regénye milyen szempontok szerint integrálható az életmű prózai szakaszába. A kérdésfelvetésem az a körülmény indokolta, hogy az *Eumolposz* a recepcióban és kritikai diskurzusban mindeddig igen kevés figyelmet kapott, gyakorlatilag elfelejtődött. Dolgozatomban a kisregényt két másik – *Anibel és Pepito és Pepita* – Határ-regény összefüggésében kíséreltem meg elhelyezni az életműben, mivel az életmű regényeinek elolvasását követően úgy tartottam, hogy leginkább ezekhez a regényekkel rokonítható az *Eumolposz*. Feltevésem hátterében a regények keletkezési körülményeinek párhuzama, illetve témájuk, poétikai-stilisztikai jellegzetességeik közös vonásai álltak, így a dolgozat elemzésében részben ezekre a jellegzetességekre fókuszáltam.

⁹⁴ Hasonló véleményen van: RUGÁSI, 1989, 152-153.

A kutatásom során arra az eredményre jutottam, hogy az *Eumolposz* több szempontból is integrálható Határ Győző prózai életművébe. Elsőként az *Eumolposz* kontextuális, tematikai és poétikai kapcsolódási pontjait mutattam be az *Anibel* és a *Pepito és Pepita* regények vonatkozásában, aminek eredményeként bizonyítani látom az a feltevésemet, hogy a három regény külön csoportot alkot az életműben. Az elemzés során azonban az is világossá vált számomra, hogy az előzetes álláspontommal ellentétben – amely az *Anibel* és a *Pepito és Pepita* közelebbi hasonlóságát feltételezte – valójában az *Eumolposz* és az *Anibel* között hangsúlyosabban mutatkozik meg a rokonság.

Másodszor úgy gondolom, hogy az *Eumolposz* bizonyos szempontból megidézi a disztópikus irodalmi hagyományt, méghozzá a kisregényt szervező dumidugdista ideológia aspektusából. Az *Eszmeterjesztők* című fejezetben kifejtett világnézet kreatív koncepciót kínál az elnyomó rendszerek (és itt nem csak a sztálinizmusra szükséges asszociálni, hanem az ideológia széleskörű használatára) kifigurázására; a dumidugdizmus kifejezés pedig a határi szóelemények egyik kivételesen találó darabja. A dumidugdizmushoz hasonló fiktív „államvallás” vagy ideológia alapján felépülő abszurd-groteszk regényvilágok jelennek meg a disztópiailrodalom számos alkotásában,⁹⁵ de Határ Győző regényei között is akad példa hasonló alkotásra.⁹⁶ Az *Eumolposz* azonban nem teljesedik ki disztópiaként, mivel Határ megelégszik az ideológia részletes kidolgozásával, és mulatságos diáktörténetet kanyarít a dumidugdizmus köré. Nem épít fel aprólékos regényvilágot, nem koncentrálna a hatalom működésének bemutatására; mindez pedig némileg ambivalens regényt eredményez. Úgy gondolom, hogy részben ez magyarázhatja az *Eumolposz* esetében az intenzívebb kritikai érdeklődés elmaradását. Meglátásom szerint a dumidugdizmus mellett a regény világának részletesebb kidolgozásával az *Eumolposz* méltó párja lehetne bármelyik disztópikus regénynek. Ebből a szempontból tehát az *Eumolposz* torzóban maradt, ellentmondásos kísérletnek is tekinthető.⁹⁷

A harmadik szempontomat az *Eumolposz* *Anibellel* való összevetése kapcsán már pedzegettem. Az *Eumolposz* olvasása közben (esetleg a regény keletkezési évének ismeretében) az olvasó feltételezhetően viszonylag hamar észleli a regényvilág és a 20. századi közép-európai történelem közötti összefüggéseket, és arra jut, hogy a dumidugdizmus tulajdonképpen a sztálini rendszer adaptálása és fiktív színrevitele. A kisregény mindössze néhány recenzióból

⁹⁵ Zamjatin: *Mi* (1927), Huxley: *Szép új világ* (1932); Orwell: *1984* (1949).

⁹⁶ Az *Eumolposz* szinte egy időben (1947-1948) keletkezett *Az őrző könyve*.

⁹⁷ Ugyanakkor természetesen annak lehetőségét is érzékelem, hogy ellenutópiaként pont azt a báját veszítené el az *Eumolposz*, amit a mulatságos diáktörténetbe ágyazottsága ad a kisregénynek.

és tanulmányból álló fogadtatása, illetve Határ Győző *Életút*ban tett kommentárja az *Eumolposz*ról – a dumidugdizmus a „sztálini sóder” satírája, a regény a kommunista rendszer leleplezésének céljából íródott⁹⁸ az *Anibel*hez hasonlóan – csak megerősíti az olvasó előfeltevéseit arról, hogy a dumidugdizmus és a kommunizmus egy és ugyanaz, a regény pedig utóbbi kifigurázása. Az *Eumolposz* viszont az *Anibellel* ellentétben kevésbé közvetlenül jeleníti meg a korabeli politika és rendszer bírálatát: a többszörösen áttételes, metaforikus ábrázolásmód érvényesül a regényben nem csak az ironikus távlat szempontjából, hanem az okból is, hogy egy teljesen fiktív ideológiát mutat be. Az áttételes kifejezésmódnak pedig számos előnye van. Itt idézném Lengyel Balázst, aki Határ Győző *Köpönyeg sors - Julianosz ifjúsága* című 1986-ban született regénye kapcsán,⁹⁹ a következő megjegyzést teszi: „az indirekt ábrázolás sokszor hatásosabb esztétikailag a direktnél [...] meggyőzőbben szól korunkról, mintha egyenesen róla akarnak beszélni.”¹⁰⁰ Vagyis például az *Anibellel* szemben az *Eumolposz*ban Határ az elnyomó ideológiák tapasztalatát indirekten, többszörös áttétellel ábrázolja, és így az esztétikai minőség szempontjából igényes regényt valósít meg.

Az *Eumolposz* helyzete összetett, és így még inkább különös, hogy a regény ennyire nem hívta fel magára a kritika figyelmét. Természetesen soha nem fogjuk megtudni, hogy milyen hatást gyakorolt volna az *Eumolposz*, ha megírását követően kerül kiadásra 1948 körül. A nyolcvanas évek végén, amikor Határ Győző művei egymás után jelentek meg Magyarországon, az *Eumolposz* elfelejtődött: hasonló témában a kritika inkább a *Pepito és Pepitát*, illetve az *Anibelt* értékelte magasabbra (az *Eumolposz* utánuk került kiadásra); a felvetett disztópiailrodalom szempontjából pedig talán nem igazán volt vizsgálható: egyrészt kevésbé mozgósítja a műfaj jellegzetességeit, másrészt pedig Határ Győző sikeres fogadtatású, nagyszabású regényei között akadnak jól sikerült utópikus művek, amelyek árnyékában nehezen tudna érvényesülni a kisregény.

⁹⁸ HATÁR 1994, 242.

⁹⁹ A *Julianosz ifjúságát* a kritika a szerző egyik legsikerültebb regényeként tart számon, többek között a negyedik századi bizánci kor egészen aprólékos kidolgozásáért, amelyet a dumidugdizmushoz hasonlóan a sztálinizmussal szokás azonosítani.

¹⁰⁰ LENGYEL 1990, 48.

V. Bibliográfia

1. ALBERT Pál. „Hárfás a Kínok Oszlopán.” Irodalmi Újság, 15, 18. sz. (1964): 7.
2. ALBERT Pál. „Mint Lorenzo Lotto Pesaróban...Határ Győző: Életút I., II., III.” Kortárs, 40, 1. sz. (1996): 79-93.
3. BARÁTH Magdolna. „Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához.” Betekintő, 5, 3. sz. (2011): 1-16.
4. BÉLÁDI Miklós, szerk. 1981. *Vándorének. Nyugat-európai és tengerentúli magyar költők*. Budapest: Szépirodalmi.
5. BORBÁNDI Gyula. *A magyar emigráció életrajza 1945–1985. I–II*. Budapest: Európa, 1989.
6. BORBÁNDI Gyula. *Emigráció és Magyarország. Nyugati magyarok a változások éveiben 1985-1995*. Basel-Budapest: Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1996.
7. BUDA Attila. „Határ Győző bibliográfia.” In: Emlékkönyv Határ Győző 85. születésnapjára, szerk. Kabdebó Lóránt. (Miskolc: Miskolci Egyetem Modern Magyar Irodalmi Tanszék, 1999).
8. COURAGE Registry, s.v. „A Petőfi Irodalmi Múzeum szamizdat-gyűjteménye”, írta Scheibner Tamás, 2017. Hozzáférés: 2023. január 08., doi: 10.24389/5847
9. CSUHAI István. “Egy ismeretlen ismerős. Utóirat az Eumolposzhoz.” Jelenkor, 31, 12. sz. (1988): 1140–1142.
10. CSUHAI István. „A részletek helyett.” Harmadkor, 1. sz. (1986): 25-38.
11. E. FEHÉR Pál. „Kulturális jegyzetek: Az Arányokról.” Népszabadság, 30, 191. sz. (1972): 7.
12. ERDŐDY Edit. “‘Hároméves irodalom’, 1946: Az Újhold című folyóirat indulása.” In: A magyar irodalom története, szerk. Szegedy-Maszák Mihály. (Budapest: Gondolat, 2007), 438-454.
13. ERDŐDY Edit. „Egy istennő hazatér (Határ Győző: Anibel).” Jelenkor, 32, 11. sz. (1989): 1093-1096.

14. FEHÉR Zoltán József. „Az Anibel titka.” *Forrás*, 46, 11. sz. (2014): 74-87.
15. G. KOMORÓCZY Emőke. *Felvonásvég a Világszínpadon. Határ Győző bölcséleti munkái*. Budapest: Stádium, 1994.
16. G. KOMORÓCZY Emőke. *Határ Győző életműve*. Budapest: Stádium, 2003.
17. GYÁRFÁS Miklós. „Könyvnap levelek.” *Haladás*, 4, 21. sz. (1948): 5.
18. GYARMATI György. *A Rákosi-korszak. Rendszerváltó fordulatok évtizede Magyarországon, 1945-1956*. Budapest: ÁBTL – Rubicon, 2011.
19. HATÁR Győző. „Sárgolyó-suhintók.” *Vigília*, 44, 12. sz. (1979): 849-853.
20. HATÁR Győző: „De nobis fabula, avagy szemelvények egy Non-Person emlékezéseiből.” *Új Látóhatár*, 32, 1. sz. (1981): 21-42.
21. HATÁR Győző: *Anibel*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1988.
22. HATÁR Győző: *Az őrző könyve*. Aurora Könyvek, München 1974.
23. HATÁR Győző: *Darályvilág Buzdugániában*. Felső-magyarországi Kiadó, Miskolc, 2001.
24. HATÁR Győző: *Éjszaka minden megnő: Archie Dumberton*. Magvető, Budapest, 1986.
25. HATÁR Győző: *Életút II.: Minden hajó hazám*. Életünk Könyvek, Szombathely, 1994.
26. HATÁR Győző: *Eumolposz, avagy s hazudozás zsoltára*. Aurora Regénytár, London, 1986.
27. HATÁR Győző: *Héliane*. Magvető, Budapest, 1991.
28. HATÁR Győző: *Köpönyeg sors – Julianosz ifjúsága*. Aurora Ezoteria, London, 1986.
29. HATÁR Győző: *Pepito és Pepita*. Szépirodalmi, Budapest, 1986.
30. K. NAGY István. „Határ Győző: Héliane.” *Puszták Népe*, 3, 3. sz. (1948): 223.
31. KABDEBÓ Lóránt. „Régi adósságok törlesztése. Olvasónapló a téli könyvvásár könyveiből. Anibel.” *Magyar Hírlap*, 21, 299. sz. (1988): 9.

32. KABDEBÓ Tamás. „Az élet: az ábrándozás megrontója. Határ Győző: Eumolposz, avagy A hazudozás zsoltára” *Alföld*, 45, 12. sz. (1994): 80–81.
33. KALMÁR Melinda. *Történelmi galaxisok vonzásában. Magyarország és a szovjetrendszer 1945-1990*. Budapest: Osiris, 2014.
34. KIRÁLY István. „Három regény – három kórtünet.” *Csillag*, 2, 5. sz. (1948): 54-55.
35. KONDÁSZ Katalin. „Beteljesületlen szerelem.” *Harmadkor*, 9. sz. (1988):88-90.
36. KULCSÁR-SZABÓ Ernő. *A magyar irodalom története 1945-1991*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1993.
37. LENGYEL Balázs. *Visszatérés. Esszék, tanulmányok*. Pécs: Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, 1990.
38. MÉSZÁROS Sándor. „Üres ég alatt. Határ Győző regényei itthon.” *Alföld*, 40, 11. sz. (1989): 73-77.
39. MOHÁCSI János. *Határ Győző regénypoétikája*. Budapest: Széphalom Könyvműhely, 2015.
40. NAGY Csaba. *A magyar emigráns irodalom lexikona*. Budapest: Argumentum – Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.
41. POMOGÁTS Béla. „Egy nyugton élő magyar költőről.” *Forrás*, 4, 4. sz. (1972): 84-86.
42. RUGÁSI Gyula. „Attisz, a pásztor.” *Kortárs*, 33, 5. sz. (1989): 150-154.
43. RUGÁSI Gyula. „Határ Győző 1914-2006.” *Holmi*, 19, 1. sz. (2007): 124-131.
44. RUGÁSI Gyula. *XX. századi freskó. Határ Győző életművéről*. Budapest: Írók Alapítványa, 2000.
45. SCHEIBNER Tamás. *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945-1953*. Budapest: Ráció, 2014.
46. SCHEIN Gábor. „A második világháború befejezésétől a 70-es évek elejéig. Határ Győző: Heliáne.” In: *Magyar irodalom*, szerk. Gintli Tibor. (Budapest: Akadémiai, 2015), 853-934.

47. SIKLÓS István. „Határ Győző: Pepito és Pepita című könyvéről.” *Nemzetőr*, 1. sz. (1964): 5.
48. STANDEISKY Éva. *A Magyar Kommunista Párt irodalmpolitikája 1944-1948*. Budapest: Kossuth, 1987.
49. SZEGEDY-MASZÁK Mihály. „A hontalanság irodalma.” *Kortárs*, 1993, 37, 11. sz. (1993): 103-108.
50. SZIRÁK Péter. „A túlzás poétikája. Határ Győző: Héliáne.” *Alföld*, 43, 1. sz. (1992): 71-75.
51. ZSADÁNYI Oszkár. „Az első magyar absztrakt regény.” *Művelt Nép*, 5. sz. (1948): 8.